

Novum Testamentum a nobis versum

De essentie van Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament

H.J. de Jonge

Summary. Although Erasmus' *Novum Instrumentum* (1516) is primarily, and rightfully, famous for containing the first printed edition of the Greek New Testament ever published, the work was not in the first place intended by Erasmus as an edition of the Greek text, as is generally, but incorrectly assumed. In Erasmus' view, its main constituent was his fresh translation of the N.T. into clear and correct Latin. Because publishing a new translation was likely to provoke vehement opposition, the Greek was added to show that Erasmus' new version rested on the original text and was not just a reckless search for novelty. In this conception the Greek had a secondary function: it was only supporting evidence. This accounts for the carelessness with which Erasmus edited the Greek text. Modern critics of Erasmus' Greek text wrongly fail to take into account that the shortcomings of this edition are the immediate result of the fact that the goal of Erasmus' undertaking was to give a Latin translation, not an edition of the Greek text.

Het hoofdstuk dat R. Pfeiffer in zijn *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850* heeft gewijd aan Erasmus van Rotterdam getuigt in menig opzicht van kennis van zaken en een bekwaam oordeel¹. In dit hoofdstuk besteedt Pfeiffer ruime aandacht aan de door Erasmus verzorgde edities van het Nieuwe Testament, waarvan de eerste verscheen in 1516. De reden hiervan is duidelijk: 'Erasmus's Greek New Testament is his greatest humanistic work' en 'The correct starting-point for assessing Erasmus's several services to learning must always be his edition of the Greek text of the New Testament, published in 1516 in Basle'.

De twee zojuist geciteerde uitspraken behelzen veel waars. Dat Erasmus als eerste via de drukpers het Nieuwe Testament in zijn oorspronkelijke taal voor honderden lezers in West-Europa toegankelijk maakte, blijft een daad van evident belang. En dat geen beoordeling van Erasmus juist kan zijn die voorbijgaat aan deze prestatie is klaar. Daarbij heeft Pfeiffer een uitstekend begrip voor het eigenlijke doel dat Erasmus met deze uitgave voor ogen stond. Het ging Erasmus uiteindelijk niet om de technisch-filologische verrichting, – al achtte hij zich nooit te goed voor het vele detailwerk verbonden aan het uitgeven van teksten. Hij wilde een directe weg openen tot belangrijke, vroege bronnen van kennis. De omweg via een bedorven overlevering van een vertaling, gesteld in dubieus en tot misverstanden aanleiding gevend Latijn, wilde hij overbodig maken. Erasmus' editie is, met haar uit handschriften geputte

Griekse tekst, nieuwe Latijnse vertaling en kritische aantekeningen, bij uitstek het werk van een filoloog. Maar het ging Erasmus in dit werk om veel meer: om de zuivering van taal en kennis, om de beschaving van geest en zeden, om de verbetering van mens en samenleving.

Hoe correct Pfeiffer dit alles ook gezien heeft, op een punt van vitaal belang is zijn beoordeling van Erasmus' uitgaven van het Nieuwe Testament toch vatbaar voor een ingrijpende correctie. De verkeerde beschouwing waarop ik doel is trouwens algemeen verbreid; en ik acht het, ook voor de juiste waardering van Erasmus als criticus en editor van belang, dit misverstand te signaleren en te pogen het recht te zetten. Ik zal van de gelegenheid gebruik maken om te trachten, ook enige andere traditionele vergissingen omtrent Erasmus' Nieuwe Testament te corrigeren.

Het is sedert lang de gewoonte, en veel gelezen auteurs als Pfeiffer en Reynolds en Wilson sluiten zich met talloze historici en Erasmus-specialisten hierbij aan, van Erasmus' *Novum Instrumentum* (zo luidde de titel van zijn eerste uitgave van het Nieuwe Testament) te spreken als van, bij voorbeeld, 'his edition of the Greek text of the New Testament'², of 'the first publication of the Greek text of the New Testament'³. Het is uiteraard waar, dat het *Novum Instrumentum* de eerste ooit in druk verspreide uitgave van het Griekse Nieuwe Testament bevat. Maar waren het *Novum Instrumentum* en de verbeterde heruitgaven die Erasmus er in 1519, 1522, 1527 en 1535 van deed verschijnen in opzet en in essentie een editie van het Nieuwe Testament in het Grieks? Mijns inziens is hier een ander woord van Pfeiffer van toepassing, ook op hemzelf: 'Few modern scholars have taken the trouble to consider Erasmus's actual intentions...'.⁴

Het *Novum Instrumentum*, evenals de heruitgaven ervan gedrukt in folio-formaat, omvat in hoofdzaak drie onderdelen: de Griekse tekst, Erasmus' eigen vertaling in het Latijn, en zijn *Annotationes in Novum Testamentum*. De Griekse en Latijnse tekst zijn naast elkaar gezet in staande parallelle kolommen: zowel op rechter als op linker bladzijden vormt het Grieks de linker, het Latijn de rechter kolom. De *Annotationes* zijn apart gedrukt. Doorgaans zijn zij ofwel gebonden als tweede aparte band, ofwel zo dat de *Annotationes* op de evangeliën en Handelingen direct na de tekst van die boeken volgen en daarmee één band vormen, terwijl dan de tekst van alle overige boeken met de daarbij behorende *Annotationes* een tweede band vormen. Aan het werk als geheel, en aan de *Annotationes* afzonderlijk, gaan verscheidene belangrijke woorden en inleidingsgeschriften vooraf.

Om een reeks van redenen nu ben ik van mening, dat Erasmus zelf, evenals zijn tijdgenoten, het *Novum Instrumentum* en de heruitgaven ervan in de eerste plaats heeft beschouwd als de presentatie van het Nieuwe Testament in een nieuwe *Latijnse* gedaante, en niet als een uitgave van de Griekse tekst. Op een aantal gronden voor deze zienswijze zij hier gewezen.

Een eerste aanwijzing biedt al direct de titel waaronder Erasmus zijn werk in het licht gaf. Deze luidt: *Novum Instrumentum omne, diligenter ab Erasmo*

Roterodamo recognitum et emendatum, non solum ad Graecam veritatem, verumetiam ad multorum utriusque linguae codicum, [...], postremo ad probatissimorum autorum citationem, emendationem et interpretationem, [...] una cum Annotationibus, quae lectorem doceant, quid qua ratione mutatum sit. Het begin van deze titel, *Novum Instrumentum* ... recognitum et emendatum, betekent: 'Het Nieuwe Testament ... herzien en verbeterd'.⁵ Daar er toenmaals nog geen gedrukte Griekse editie van het Nieuwe Testament bestond die 'herzien en verbeterd' kon worden (die van Erasmus was, afgezien van de nog niet gepubliceerde Complutensische Polyglot, de eerste), kunnen deze woorden moeilijk op een Griekse tekst slaan.

Ze beduiden: hier heeft U een Nieuwe Testament, als vanzelfsprekend in de taal waarin het gangbaar is, het Latijn, maar in een herziene en verbeterde vorm, d.w.z. niet meer in de algemeen verbreide vorm van de Vulgata. Deze interpretatie wordt niet weersproken, maar juist bevestigd door het volgende, non solum ad Graecam veritatem, verumetiam ad multorum utriusque linguae codicum. Voor de hier geboden herziene en verbeterde versie (d.w.z. herziene en verbeterde *Latijnse* versie) hebben als norm gediend de Griekse grondtekst en zowel Latijnse als Griekse handschriften⁶. Nu was Erasmus zich er scherp van bewust, dat het een bespotting van alle kritiek zou zijn, de Griekse tekst van het Nieuwe Testament te recenseren aan de hand van Latijnse tekstgetuigen⁷. De hier vermelde norm (Latijnse en Griekse mss.) kan daarom alleen de norm voor de redactie van een Latijnse tekstvorm zijn geweest. Hierop wijst ook het zinsdeel ad Graecam veritatem. Ter illustratie enige analoge wendingen bij Erasmus. In de *Apologia*⁸ voorafgaand aan het *Novum Instrumentum* zegt Erasmus: 'Hieronymus Vetus et Novum Instrumentum ... ad Hebraeam et Graecam veritatem instauravit'. De *instauratio* waarvan hier sprake is, 'nieuwe vormgeving', kan niet een Hebreeuwse of Griekse recensie zijn: die heeft Hieronymus nooit gemaakt. Het kan slechts Hieronymus' vertaling uit het Hebreeuws en het Grieks in het Latijn zijn. In de *Methodus* spreekt Erasmus van de door Hieronymus gereviseerde evangeliën in het Latijn, nu deel uitmakend van de Vulgata, als 'evangelia ad Graecam veritatem emendata'⁹. En in de al genoemde *Apologia* zegt Erasmus, dat hij zijn verbeterde Latijnse versie van het Nieuwe Testament vervaardigd heeft 'ad Graecae originis fidem examinatis exemplaribus Latinis': door Latijnse handschriften te collationeren tegen de Griekse grondtekst¹⁰. In al deze gevallen duidt de zinsnede 'naar de Griekse grondtekst' niet op het criterium voor de vaststelling van een Griekse tekst, maar op de norm waarnaar een Latijnse vertaling gemaakt of geredigeerd wordt. De geciteerde passages maken duidelijk, dat Erasmus ook in de titel van zijn *Novum Instrumentum* met de wending 'ad Graecam veritatem' alleen de norm aangeeft waarnaar hij reviseerde en redigeerde, en niet de taal waarin, maar die waaruit hij vertaalde. Tenslotte zijn ook de woorden 'cum Annotationibus, quae lectorem doceant, quid qua ratione mutatum sit' instructief: de *Annotationes* zullen de lezer verduidelijken, wat er veranderd is, en waarom. Maar ... 'veranderd'? Wat is er dan veranderd? Natuurlijk niet de Griekse grondtekst, die juist

als onbedorven, zuiver en als van een frisse oorspronkelijkheid moest gelden, en die Erasmus uiteraard nog zoveel mogelijk wilde vrijwaren voor de verdenking van 'gewijzigd', dus 'geschonden' te kunnen zijn¹¹. Nee, het spreekt voor Erasmus zo vanzelf dat het Nieuwe Testament waarvan zijn *Novum Instrumentum* de tekst zal bieden er een in het Latijn is, dat hij niet zegt: de *Annotationes* zullen leren wat er in mijn nieuwe vertaling veranderd is ten opzichte van de algemeen gangbare Latijnse vertaling, de Vulgata. Hij volstaat met 'wat er veranderd is'. Dat het om veranderingen in de Latijnse vorm van het Nieuwe Testament gaat, en dat het hier überhaupt om een Nieuwe Testament in het Latijn gaat, is blijkbaar stilzwijgend verondersteld en volgens Erasmus voldoende duidelijk. Zo kondigt de titel van het *Novum Instrumentum*, door wat hij zegt en door wat hij verzwijgt, een Nieuwe Testament in het Latijn aan. Sterker nog: de titel verradt in het geheel niet, dat het boek een editie van de Griekse tekst zal bevatten!

Een tweede stel aanwijzingen omtrent Erasmus' visie op wat het *Novum Instrumentum* in wezen was, bevatten de praefaties. In de opdracht aan paus Leo X dient Erasmus zijn werk aan in een betoog van de volgende strekking (Ep. 384, rr. 42-64): tot vernieuwing en opbouw van de christelijke beschaving is meer en diepere vertrouwdheid met de inhoud van de evangeliën en apostolische brieven nodig. Hij vervolgt: 'Ik zag, dat het heilzame onderricht (vervat in de nieuwtestamentische geschriften) in veel zuiverder en levender vorm geput wordt uit de bronaders zelf, uit de oorsprong zelf, dan uit poelen en afvoerbeken. Daarom heb ik het Nieuwe Testament, zoals het heet, geheel naar het oorspronkelijke Grieks herzien. (...) Wij hebben onze *Annotationes* eraan toegevoegd, opdat die, ten eerste, de lezer erover zouden inlichten, wat er veranderd is en waarom, en opdat die, ten tweede, zouden verklaren en oplossen alwat anderszins ingewikkeld, onduidelijk of moeilijk is, (...)'¹². Wat Erasmus aankondigt is, kortom, in de eerste plaats zijn op het Grieks gebaseerde nieuwe Latijnse vertaling, in de tweede plaats zijn *Annotationes*, die de afwijkingen van de nieuwe vertaling ten opzichte van de Vulgata moeten verantwoorden. Maar Erasmus zegt met geen woord, dat hij hier ook een uitgave van de Griekse tekst aanbiedt.

In de *Apologia* verklaart Erasmus zelfs, dat zijn Nieuwe Testament speciaal voor diegenen bestemd is, die zelf niet de gelegenheid hebben gehad Grieks en Hebreeuws te leren¹³. Hij bedoelt: mijn nieuwe vertaling geeft het eigene en de nuances van het Grieks zo adequaat weer, dat deze Latijnse vertaling, samen met de *Annotationes*, degene die geen Grieks kent op dezelfde hoogte brengt als de Griekse grondtekst degene doet die Grieks kan lezen. Duidelijker kan al niet worden gezegd, dat de Griekse tekst in het *Novum Instrumentum* niet de hoofdzaak is; het gaat er in dit werk allereerst om, in de bewoordingen van een nieuwe Latijnse versie zoveel mogelijk van de Griekse tekst door te geven. In deze conceptie is het afdrukken van het Grieks goeddeels overbodig; althans is voor de gebruiker van het *Novum Instrumentum* de functie van de Griekse tekst als secundair gedacht.

Hoe Erasmus zijn *Novum Instrumentum* beschouwde blijkt ook even verder uit de *Apologia*, waar hij het leren van Grieks en Hebreeuws aanbeveelt. Ten eerste kan wie die talen kent de vroegste christelijke bronnen en de bijbel zelf bestuderen. 'Ten tweede kan men dan, zo men wil, ons werk (nostra) vergelijken en beoordelen, en eerst dan zijn goedkeuring uitspreken over wat wij wellicht juist hebben opgemerkt, dan wel welwillend verbeteren datgene waarin wij, mens als wij zijn, wellicht van de ware strekking van de grondtekst zijn afgedwaald en haar te weinig getroffen hebben.'¹⁴ Met 'ons werk', nostra, kan Erasmus hier alleen zijn Latijnse vertaling, toegelicht in de *Annotationes*, bedoelen. Die stelt hij hier tegenover het oorspronkelijk, aangeduid als 'de waarheid', verum. Wat hij de lezers ter beoordeling voorlegt, en wat hij daartoe in het centrum van hun aandacht plaatst, is zijn eigen nieuwe vertaling. Laten de lezers beoordelen, zo bepleit hij, of hij het oorspronkelijk (verum) juist gevat heeft en voldoende tot zijn recht heeft doen komen. Het criterium, de Griekse tekst, blijft hierbij buiten discussie: het Grieks is de norm, maar geen object van de beoordeling. De tekstvorm van het Grieks wordt, als een vaststaand gegeven, van meet aan buiten discussie gesteld: hoe zou hij ook anders als norm kunnen dienen? Maar daarmee maakt Erasmus juist de Latijnse vertaling tot het *pièce de résistance* van zijn uitgave.

De gehele *Apologia* is trouwens niet te begrijpen als men niet voor ogen houdt, dat wat Erasmus hier verdedigt uitsluitend zijn nieuwe overzetting van het Nieuwe Testament in het Latijn is. Zinnen als 'Tantum restituimus, quae temporum ac librorum vitio fuerant depravata'¹⁵ en 'Nos locos aliquot innovavimus, non tam ut elegantius redderemus quam ut dilucidius'¹⁶ zien op niets anders dan de nieuwe Latijnse vormgeving van het Nieuwe Testament die Erasmus aanbiedt, evenals zijn verzekering dat de gangbare Latijnse vertaling door 'nostra castigatio' onverlet blijft¹⁷. En afgezien van één kort zinnetje dat zo dadelijk ter sprake komt, bevat deze apologie geen zinspeling op het feit, dat de onderhavige uitgave de Griekse tekst zal bevatten. De andere voorwoorden, *Paraclesis* en *Methodus*, zwijgen hierover totaal.

Ook de inleiding tot de *Annotationes*¹⁸ laat onvermeld, dat in het *Novum Instrumentum* een Griekse teksteditie geboden wordt. De passage waarin Erasmus zegt: 'Testamentum quod vocant Novum omni qua licuit diligentia quaque decuit fide recognovimus, idque primum ad Graecam veritatem, ... deinde ad fidem vetustissimorum Latinae linguae codicum, ... postremo ad ... autorum vel citationem vel emendationem'¹⁹ slaat weer op de nieuw vervaardigde Latijnse versie, niet op een recensie van het Grieks. Omdat de novitas van deze versie, naar Erasmus terecht vreesde, ernstige weerstanden zou oproepen, kondigt hij aan, zijn verbeterde versie (*nostra emendatio*, beter namelijk dan de *Vulgata*)²⁰ in de *Annotationes* te zullen verantwoorden. Hij zwijgt over de editie van het Grieks, ook wanneer hij spreekt over de eigen 'geur' (fragrantia) van de taal van de evangeliën, de 'vis ac proprietas' van die taal, die men alleen uit het Grieks gewaar kan worden²¹. Men kan, kortom, moeilijk staande houden, dat Erasmus in het *Novum Instrumentum* pretendeert, een editie van

de Griekse tekst te bezorgen. Zijn pretentie is een andere: het Grieks zo goed mogelijk weer te geven in een aan de eisen des tijds beantwoordende nieuwe vertaling, waarvan het Latijn zuiverder, klaarder en correcter was dan dat der Vulgata²².

Een derde reeks indicaties voor wat Erasmus met zijn *Novum Instrumentum* beoogde bieden zijn uitlatingen over de verhouding tussen de in dit werk opgenomen Latijnse en Griekse tekst²³. In de *Apologia* verzoekt hij de lezer, het nieuwe dat hem zal treffen (nl. in de Latijnse vertaling!) niet direct als slecht te veroordelen en te verwerpen, maar het eerst eens te toetsen aan het Grieks. Dan volgt het zinnetje waarop ik zojuist reeds doelde: 'quod quo promptius esset, illa (sc. Graeca) e regione adieci-mus': 'en om dit (het vergelijken) te vergemakkelijken hebben wij het Grieks er direct naast gezet'²⁴. Dit is het enige dat Erasmus in zijn praefaties over de bedoeling van zijn Griekse tekst loslaat, maar het spreekt boekdelen. Het Grieks is 'toegevoegd' (!) opdat de lezer zich ervan kan overtuigen, dat de Latijnse vertaling geen wilde nieuwigheden bevat, maar weldegelijk op goede gronden berust. Het Grieks dient dus ter rechtvaardiging van het Latijn. In deze optiek heeft het Grieks een voorname, maar ten opzichte van het Latijn toch ondergeschikte functie: het moet de kwetsbare Latijnse vertaling autoriseren. Kennelijk is de Latijnse vertaling de hoofdzaak, het Grieks zoveel als begeleidende en ondersteunende documentatie.

Dat Erasmus het zo bedoelde, blijkt ook uit de bewoordingen waarin hij anderhalf jaar eerder, in september 1514, in een brief een opsomming geeft van de werken die hij bezig of voornemens is te laten drukken. De *Adagia*, zegt hij, zijn ter perse, 'te wachten staat nog het door mij vertaalde Nieuwe Testament met ernaast het Grieks, samen met onze aantekeningen op dit werk': 'Superest Novum Testamentum a me versum et e regione Graecum, una cum nostris in illud annotamentis'²⁵. In beginsel zag Erasmus zijn uitgave van het Nieuwe Testament als een 'Novum Testamentum a me versum', waaraan de Griekse tekst en de annotaties waren toegevoegd. Dat het Grieks diende om de juistheid van de Latijnse vertaling te staven, en dat het Grieks daarom naast het Latijn moest staan, 'opdat het Latijn gemakkelijker vergeleken zou kunnen worden met het Grieks', wist ook de vertegenwoordiger van drukker Froben, Nic. Gerbell, die in 1515 nog grote bezwaren tegen de door Erasmus gewenste lay-out maakte²⁶. Gerbell wilde de Griekse tekst niet naast de Latijnse zetten, maar separaat drukken, opdat het Grieks ook onafhankelijk van het Latijn gebonden en op de markt gebracht kon worden. Hiertegen verzette Erasmus zich mordicus. Het is tekenend, dat Gerbell zelf spoedig de Griekse tekst, overgenomen uit Erasmus' tweede editie, zonder Latijnse vertaling in het licht gaf bij een andere drukker en uitgever: de eerste ooit verschenen separate druk van het Griekse Nieuwe Testament (Hagenoae, 1521). Achter zo'n alleen voor Grieks lezenden bestemde uitgave schuilt een idee van wat het Nieuwe Testament moest zijn, dat Erasmus niet deelde. Hij zelf dacht aan een bredere kring van lezers van het Latijn, die alleen in tweede instantie het Grieks zouden willen bekijken.

Over de verhouding tussen de Griekse en Latijnse tekst laat Erasmus zich voorts nog uit in een belangrijke en bekende brief van eind mei 1515 waarin hij zijn plan, het Nieuwe Testament uit te geven, verdedigt tegen de Leuvense theoloog Martinus Dorpius, die hem van de uitgave had willen weerhouden. Wat men in deze editie tegemoet kan zien is, volgens Erasmus, het volgende: 'universum Testamentum Novum ad Graecorum exemplaria vertimus, additis e regione Graecis, quo cuius promptius sit conferre'^{26a}. Wat Erasmus zal bieden is dus: het gehele Nieuwe Testament in een vertaling uit het Grieks; het Grieks zal er, als toevoeging (additis!), ter vergelijking naast gezet worden.

In 1518 had Erasmus een tweede editie van zijn Nieuwe Testament in voorbereiding. Thans achtte hij het gewenst, dat, ter bezwering van de venijnige kritiek die het werk van sommige kanten bleek op te roepen, voorin het boek een pauselijke goedkeuring zou worden opgenomen. In het schrijven waarin hij beleefd om een approbatie van de paus verzocht, moest hij vanzelfsprekend ook een korte doch representatieve beschrijving geven van aard en opzet van het werk in kwestie. Zijn beschrijving begint als volgt: 'Na het vergelijken van tal van Griekse handschriften hebben wij wat ons de zuiverste lezing leek gevolgd en die in het Latijn vertaald': 'Collatis multis Graecorum exemplaribus, quod syncerissimum videbatur secuti, vertimus Latine'²⁷. Het eerste dat Erasmus over zijn uitgave van het Nieuwe Testament te zeggen heeft is, dat hij hierin een nieuwe, op Griekse handschriften berustende, vertaling in het Latijn presenteerde.

Dat de opzet van het *Novum Instrumentum* ook in oorsprong niet een editie van de Griekse tekst was, kan, ten vierde, blijken uit hetgeen bekend is over de voorbereidingen tot dit werk. Het staat vast en wordt algemeen erkend, dat Erasmus sinds ongeveer 1504 aan de tekst van het Nieuwe Testament heeft gewerkt en daarbij Griekse handschriften heeft bestudeerd. In de jaren 1502-1504 had hij zich met het Grieks goed vertrouwd gemaakt²⁸. Zijn doel was nu, op grond van Griekse manuscripten een nieuwe Latijnse vertaling te maken. De in 1504 door hem gevonden *Annotationes in Novum Testamentum* van Valla, in 1505 door hem in druk uitgegeven, hadden de mogelijkheid en de zin van zo'n nieuwe vertaling ten volle doen blijken. Uiterlijk in 1506 had Erasmus een nieuwe Latijnse vertaling van Paulus' brieven gereed en op zijn laatst in 1509 een nieuwe vertaling van de evangeliën: in de genoemde jaren zijn de colofons gedateerd van de nette afschriften waarin zijn vertaling vervat is en (in Londen en Cambridge) bewaard wordt²⁹. Een met deze handschriften bij benadering contemporaine codex bevat nog eens zijn Latijnse vertaling van het integrale Nieuwe Testament (nu in Oxford)³⁰. Met onderbrekingen voor andere werkzaamheden bleef Erasmus aan wat hij zijn *castigatio* noemde, d.w.z. zijn aan de hand van Griekse handschriften gezuiverde Latijnse tekst van het Nieuwe Testament, werken. In 1514 meldt hij: 'Ex Graecorum et antiquorum codicum collatione castigavi totum Novum Testamentum, et supra mille loca annotavi non sine fructu...'³¹. Zijn vergelijking van Griekse handschriften blijkt inmiddels dus, behalve in een verbeterde Latijnse vertaling, te resulteren

in *Annotationes*, waarin hij aanwijst waarin de Vulgata, gezien de Griekse handschriften, tekort schiet. Ongeveer tien jaar had Erasmus zo aan een vernieuwde Latijnse versie, gebaseerd op Griekse manuscripten, gewerkt, toen in augustus-september 1514 zijn plannen voor een Grieks-Latijnse uitgave vorm begonnen aan te nemen³². Echter, hoe lang had hij toen aan een *Griekse* recensie gewerkt?

Over deze laatste vraag bestaan ongelukkigerwijs ernstige misverstanden. De grote Allen is aan deze misverstanden wel enigszins mede-schuldig. Hij schreef: 'At what point this decision (nl. om de Griekse tekst uit te geven) was made is not clear; perhaps during his residence in England, where he was certainly at work upon the New Testament in 1512-1513'³³ en 'his first recension of the Greek text... took place in England, probably in 1512-1513'³⁴. Wat Allen aanvoert ter adstructie van deze veronderstellingen heeft echter geen betrekking op een Griekse recensie, maar op de Latijnse versie³⁵. Er is geen spoor van een aanwijzing, dat Erasmus, toen hij in juli 1514 vanuit Engeland naar Bazel reisde, ooit een Griekse tekstrecensie van het Nieuwe Testament had vervaardigd. In Bazel had hij in augustus 1514 zo'n eigen recensie dan ook beslist niet, want hij moest Reuchlin toen vragen, een Grieks handschrift van het integrale Nieuwe Testament (behalve Openbaring) ter beschikking van de drukker Froben te stellen³⁶. Uiteindelijk zou niet dit handschrift (nu Bazel, U.B., A.N. IV.2, minuskel 1^{cap}) naar de drukker gaan, maar twee andere (nu Bazel, U.B., A.N. IV.1, minuskel 2^e, en Bazel, U.B., A.N. IV.4, minuskel 2^{ap})³⁷, beide twaalfde-eeuws, alsmede een voor het doel gemaakt afschrift van een eveneens twaalfde-eeuws handschrift van Openbaring (nu Schloss Harburg, Öttingen-Wallersteinsche Bibl., I,1,4⁰, 1, minuskel 1'). Uit het feit dat Erasmus deze drie handschriften, de eerste twee enigszins gecorrigeerd naar nog vier andere bekende manuscripten, als kopij aan de zetter gaf, blijkt weer, dat hij ook van het bezoek dat hij van april tot juli 1515 vanuit Bazel aan Engeland bracht, geen handschrift van een zelf gemaakte Griekse recensie van het Nieuwe Testament heeft kunnen meebrengen. De waarheid is, dat hij zo'n recensie nooit heeft gemaakt. Allen beweert daarom ten onrechte, dat Erasmus in Engeland een eerste Griekse recensie maakte, waarvoor hij vier handschriften bezigde, en een tweede te Bazel. De passage waarop deze bewering rust staat in de *Apologia* en luidt: 'Nos in prima recognitione quattuor Graecis (sc. exemplaribus) adiut sumus'.³⁸ De hier bedoelde *recognitio* is echter niet een Griekse tekstrecensie, maar de herziening van het Latijn, d.w.z. de nieuwe Latijnse vertaling; dezelfde *recognitio* als vermeld op het titelblad van het *Novum Instrumentum*! Weliswaar is bekend, dat Erasmus voor de uitgave van 1516 niet vier, maar zeven Griekse handschriften gebruikte: drie die naar de drukker gingen en vier die hij alleen vergeleek. In de *Apologia* bedoelt hij echter, dat hij er van deze zeven³⁹ slechts vier gebruikt heeft voor de *recognitio* van de Latijnse tekst.

Erasmus had noch toen hij in 1514 plannen maakte voor een Grieks-Latijnse uitgave van het Nieuwe Testament, noch toen deze uitgave in 1515 ter perse ging, zoiets als een eigen Griekse recensie gereed. Aan de nieuwe Latijnse tekst

had hij daarentegen ruim tien jaar gewerkt. Deze feiten in aanmerking nemende, zal men moeilijk staande kunnen houden, dat voor Erasmus het *Novum Instrumentum* in eerste instantie een editie van het Griekse Nieuwe Testament was.

Ten vijfde, talloze reacties van Erasmus' tijdgenoten doen blijken, dat ook in hun opvatting, evenzeer als in die van Erasmus, het *Novum Instrumentum* allereerst een nieuwe vormgeving van het Nieuwe Testament in het Latijn was. Zowel de kritiek als de lof van de tijdgenoten gold in hoofdzaak Erasmus' Latijnse vertaling, ook wel zijn aantekeningen, maar de Griekse tekst kreeg weinig aandacht. Het was de vertaling die velen nieuw zicht op het Nieuwe Testament gaf, of juist, naar het oordeel van anderen, alle zicht op dit boek onmogelijk maakte. Dat de belangstelling speciaal gevangen werd door deze nieuwe Latijnse versie, is reeds door verscheidene auteurs geconstateerd⁴⁰; ik behoef er daarom niet lang bij stil te staan. Tot de enthousiaste bewonderaars behoorde bij voorbeeld de bisschop van Winchester, Richard Foxe, die, naar Thomas More meedeelt⁴¹, tegenover een talrijk gehoor van vooraanstaande personen verklaarde, dat voor hem Erasmus' vertaling van het Nieuwe Testament zoveel waard was als tien commentaren: zoveel licht verschaft de nieuwe Latijnse weergave hem. Wat anderzijds tal van tegenstanders ziedend maakte, was, dat Erasmus het op eigen gezag bestaan had, de door een duizendjarig gebruik geheiligde bijbeltekst te veranderen, te vervalsen en te vervangen door iets van eigen makelij. Men bedenke, dat de Vulgata de tekst was op welks formuleringen sedert lang wijsbegeerte, theologie en recht waren opgetrokken. Wie die formuleringen aantastte of door andere verving, raakte aan de grondslagen van de samenleving. Door bij voorbeeld in Eph. 5,32 het woord *sacramentum* te vervangen door *mysterium* had Erasmus, zo werd hem verweten⁴², de status van het huwelijk aangetast. Achter de agressiviteit die zich tegen Erasmus' *Novum Instrumentum* ontladde schuilt angst voor de ernstige gevolgen die het wegvallen van beproefde bewijspplaatsen kan hebben voor wetenschap, recht en moraal, en uiteindelijk voor de samenleving en het bestaan zelf. Het werk waarmee Erasmus' competentste en vasthoudendste tegenstander, de Spanjaard Jacobus Lopis Stunica, in 1520 het vuur op het *Novum Instrumentum* opende, had dan ook tot doel, de Vulgata tegen Erasmus' aanslag daarop te verdedigen: zijn werk heet *Annotationes contra Erasmus Roterodamum in defensionem translationis Novi Testamenti* (Alcalá, 1520). Onder *tratio* wordt hier verstaan: de enige vertaling die op erkenning aanspraak kan maken, de Vulgata. Maar tegen de uitgave van de Griekse tekst maakt Stunica volstrekt geen bezwaar. Hoe zou hij ook: hij had zelf meegewerkt aan de uitgave van de Complutensische Polyglot, waarin de Griekse tekst van het Nieuwe Testament voor het eerst was gedrukt. Wat Stunica werkelijk bewoog, was de bedreiging die Erasmus' *Novum Instrumentum* inhield voor de Vulgata. Het is een miskenning van Stunica's drijfveren wanneer men, met Pfeiffer⁴³, zijn uitvallen tegen Erasmus verklaart uit afgunst op het succes van Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament en voorbijgaat aan Stunica's woede over de afbreuk die Erasmus deed aan gezag en positie van de Vulgata.

In de zesde plaats, men mag niet vergeten, dat Erasmus zijn uitgave van het Nieuwe Testament beschouwd heeft als onderdeel van een groots geconcipieerd programma ter vernieuwing van kerk, cultuur en maatschappij. In de *Paraclesis* betoogt hij, dat als geestelijkheid, vorsten en leraren het onderwijs zouden baseren op de evangeliën in plaats van op de scholastieke Aristoteles, Europa niet aan alle kanten door gedurige oorlogen in opschudding zou worden gebracht en er niet alom in kerk en staat zoveel twisten zouden oplaaien. De vernieuwing die Erasmus voor ogen stond vergde, dat in het onderwijs het Nieuwe Testament een centrale plaats zou krijgen. Om tot deze vernieuwing, tot herstel en opbouw van Europa's geestelijke kracht bij te dragen, 'hebben wij (schrijft Erasmus aan Leo X⁴⁴) het Nieuwe Testament naar het Grieks herzien', d.w.z. het op grond van het Grieks in een gereviseerde Latijnse vorm gegoten. Nu spreekt het vanzelf, dat Erasmus niet zeer tot de verwezenlijking van zijn ideaal kon bijdragen door een uitgave in het Grieks. Die zouden maar relatief weinigen kunnen lezen. Daarom zegt hij ook, voor het door hem beoogde doel de Latijnse gereviseerde versie te hebben vervaardigd. Hij wilde juist, dat het Nieuwe Testament voortaan door grote groepen mensen gelezen en bestudeerd zou worden, voor wie voldoende kennis van het Grieks wel niet weggelegd zou zijn, en voor wie een Latijnse vertaling dus onontbeerlijk bleef. Maar voor hen was de Vulgata niet geschikt. Dat was in zijn ogen een gebrekkige vertaling, gesteld in onverzorgd, onklassiek en daardoor vaak onbegrijpelijk Latijn; bovendien corrupt overgeleverd. Om talrijke mensen tot de lectuur van het Nieuwe Testament te brengen was zijns inziens een nieuwe, direct uit het Grieks gemaakte en in correct, gemakkelijk verstaanbaar Latijn gestelde vertaling nodig. Die nu bood Erasmus in zijn *Novum Instrumentum*. Zo speelt in het kader van Erasmus' hervormingsideaal de Latijnse vertaling in zijn uitgaven van het Nieuwe Testament een voornamere rol dan het Grieks.

Het is, in de zevende en laatste plaats, uitermate onthullend, hoe Erasmus in 1524 in zijn brief aan Joh. Botzheim over zijn uitgave van het Nieuwe Testament spreekt⁴⁵. In deze brief geeft Erasmus met het oog op een mogelijke editie van zijn eigen verzamelde werken een opsomming van al zijn geschriften die hij daarin opgenomen zou willen zien. Tevens geeft hij aan, hoe ze over acht tomi verdeeld zouden moeten worden. De uitgave van het Nieuwe Testament zal heel tomus zes beslaan. Erasmus brengt dit als volgt onder woorden: 'Sextus designetur Novo Testamento a nobis verso, et nostris in idem Annotationibus'⁴⁶. Daar hij opmerkt dat deze tomus vanwege de omvang vermoedelijk het best in twee volumina verdeeld wordt (net als de reeds verschenen drie edities van *Novum Instrumentum* en *Novum Testamentum*), wilde Erasmus ongetwijfeld, dat ook de Griekse tekst in de *Opera omnia* zou worden opgenomen; hetgeen ook is gebeurd. Desalniettemin laat hij in boven genoemde aanduiding van zijn uitgave van het Nieuwe Testament de Griekse tekst volledig onvermeld. Voor hem is de uitgave van het Nieuwe Testament: 'Novum Testamentum a nobis versum', daarnaast nog de *Annotationes*, maar het Grieks is au fond een quantité négligeable.

Het voorgaande heeft ver strekkende consequenties voor de beoordeling, niet slechts van het *Novum Instrumentum* en *Novum Testamentum* van Erasmus als geheel, maar speciaal van de daarin opgenomen Griekse teksteditie.

Het is onjuist, over het *Novum Instrumentum* en de heruitgaven ervan te spreken als van 'Erasmus' edition of the Greek New Testament' en daarbij te zwijgen over datgene waarom het Erasmus eigenlijk ging: de Latijnse vertaling waaraan hij tien jaar had gewerkt. Pfeiffer en Reynolds-Wilson, die met geen woord de Latijnse vertaling vermelden, zijn niet de enigen die deze beoordelingsfout maken. Ook E.J. Kenney noemt in zijn paragrafen over Erasmus de Latijnse vertaling, waarom Erasmus' uitgave draaide, niet⁴⁷. Hetzelfde geldt voor anderen⁴⁸.

Verbreider is de misvatting, dat Erasmus' uitgaven van het Nieuwe Testament in beginsel een Griekse teksteditie zijn, waaraan als iets minder belangrijk een Latijnse vertaling is toegevoegd. Deze omkering van de waarheid is de gebruikelijke voorstelling van zaken in handboeken over de nieuwtestamentische tekstgeschiedenis, zoals die van Nestle⁴⁹ en Metzger⁵⁰, en in monografieën over Erasmus' leven en werk. Preserved Smith, bij voorbeeld, beschouwt en behandelt het *Novum Instrumentum* als in principe een 'Greek Testament'⁵¹ en als een editie van de 'Greek text' die door een 'Latin version' wordt begeleid⁵². Welsprekend wordt dit misverstand verwoord door J. Hadot in een recente studie gewijd aan Erasmus' nieuwtestamentische tekstkritiek. Hadot zegt, doelend op Erasmus: 'En réalité, il a lui-même réalisé une traduction latine, très élégante et très savante, mais son but véritable est de donner un texte grec du Nouveau Testament pour revenir *ad graecam veritatem*'⁵³. De 'réalité' is precies omgekeerd.

In het bijzonder zal de hierboven door mij verdedigde appreciatie van Erasmus' uitgaven van het Nieuwe Testament consequenties moeten hebben voor de beoordeling van de door hem bezorgde editie van de Griekse tekst. Op zichzelf verdient het de grootste waardering, dat Erasmus het Nieuwe Testament voor het eerst op relatief grote schaal in de oorspronkelijke taal toegankelijk heeft gemaakt; en deze waardering moet steeds voorop blijven staan. Dat neemt echter niet weg, dat zijn Griekse teksteditie nogal te wensen overlaat, al is veel van de kritiek erop ook weer historisch misplaatst. Ik vermeld in het kort het voornaamste dat men op zijn Griekse tekst heeft aan te merken.

1. (a) Hij is gebaseerd op jonge handschriften, (b) door Erasmus niettemin als vetustissimi aangeduid.

2. Hij is gebaseerd op Griekse handschriften van het inferieure Byzantijnse teksttype, in plaats van op tekstgetuigen van het thans als beter geldende Egyptische teksttype.

3. (a) Op heel wat plaatsen waar in de Griekse handschriften woorden of zinnen bleken te ontbreken die wel in de Latijnse stonden, voegde Erasmus retroversies uit de Vulgata in zijn Griekse editie in: soms woorden, soms hele zinnen; dit deed hij niet alleen waar het verschil tussen Grieks en Vulgata het gevolg van divergerende teksttraditie is, maar ook (b) aan het slot van Open-

baring, waar in zijn Griekse handschrift (min. 1^r) de tekst defect was, waardoor zes verzen ontbraken. Erasmus vertaalde ze terug uit de Vulgata (maar zei dit er wel bij).

4. Het door hemzelf vervaardigde en grammaticale fouten bevattende Grieks bedoeld onder 3 (b) verving Erasmus nooit door het Grieks uit authentieke Griekse tekstgetuigen, ook niet toen hij na 1522 de Complutensische Polyglot onder bereik had gekregen.

5. De Griekse tekst wijkt geregeld zonder noodzaak van het ten grondslag gelegde handschrift af en bevat daardoor lezingen zonder enige grond in de teksttraditie.

6. De tekst bevat honderden zetfouten.

7. Hij bevat veel orthografische ongerechtigheden, overgenomen uit de ter zetterij gegeven, veel te onzorgvuldig gecorrigeerde handschriften; met name talloze iotacistische lezingen en fouten in de notering van spiritussen, iota subscripta en nu euphonica.

8. Voor Openbaring gaf Erasmus de zetter als kopij een afschrift van een manuscript waarin de eigenlijke tekst omgeven is door de commentaar van Andreas van Caesarea (c. 600). In het afschrift, en daardoor ook in de druk, zijn hier en daar woorden van Andreas in de bijbeltekst terecht gekomen.

Hier kan ik niet in detail op deze kritiek ingaan. Slechts over de eerste twee punten dit: de 'Vorlagen' waarnaar de Griekse tekst gedrukt werd waren drie handschriften uit de twaalfde eeuw. Die waren toen vier eeuwen oud en daarmee inderdaad van respectabele ouderdom, zeker gezien het toen nog geringe aantal beschikbare Griekse handschriften, speciaal uncialen⁵⁴. Had Erasmus meer tijd genomen (het hele *Novum Instrumentum* werd in zes maanden gedrukt en in die tijd moest de Griekse tekst nog geheel en de *Annotationes* nog grotendeels gereed gemaakt worden), dan had hij natuurlijk oudere handschriften kunnen vinden. Nu maakte hij zich door de haast waartoe hij zich door Froben liet aanzetten afhankelijk van de toevallig in Bazel aanwezige handschriften, de collectie van Johannes Stojković de Ragusio⁵⁵. Men moet echter wel bedenken, dat, had Erasmus meer tijd gehad en handschriften van het nu als verkieslijk beschouwde Egyptische teksttype gevonden, hij die toch niet zou hebben benut. In tegendeel: die oudere, Egyptische tekstvorm hield hij voor opzettelijk in overeenstemming gebracht met de Latijnse Vulgata, en dus voor corrupt en verwerpelijk⁵⁶. Deze (onjuiste) theorie in aanmerking nemende, kan men van Erasmus alleen een editie van de Byzantijnse tekst verwachten. De onder de twee eerste punten vermelde kritiek getuigt van weinig historische zin.

Voor al echter moet er op gewezen worden, dat het meeste van de op het *Novum Instrumentum* en de daarin vervatte Griekse tekst geuite kritiek van de verkeerde veronderstelling uitgaat, dat Erasmus de opzet zou hebben gehad, een zelfstandige editie van de Griekse tekst te verzorgen. Men ziet vrijwel steeds aan het eigenlijke doel van de door Erasmus geboden Griekse tekst voorbij. Deze tekst had tot doel, de lezer van de Latijnse kolom in de gelegenheid te stellen, te controleren of de verrassende en verontrustende nieuwe bewoordingen in de

nieuwe vertaling wel steunden op het Grieks. Dit Grieks was bedoeld als hulpmiddel ter verificatie van de juistheid van het onvertrouwd klinkende Latijn. Het is niet nodig, Erasmus zijn slordigheid te excuseren, maar het is wel van belang, en de redelijkheid vereist, dat de criticus tracht die merkwaardige achtteloosheid te begrijpen. Voor zijn doel was een niet al te scrupuleus verzorgde Griekse tekst voldoende. De kwaliteit van de tekstuitgave van het Grieks deed er weinig toe, zolang althans de Griekse tekst kon dienen om de woordkeus en formulering in de Latijnse vertaling te verantwoorden: dat was haar functie. Vandaar dat Erasmus soms in het Grieks iets binnensmokkelde dat er vanouds niet stond, maar dat nodig was om het Latijn te dekken (dat dan plaatselijk door de Vulgata gedecteerd was). Uiteindelijk kon, vergeleken bij de taalkundige kwaliteit van de Latijnse vertaling, de tekstkritische kwaliteit van de Griekse uitgave hem weinig schelen. Het ging hem hier niet om de tekstkritiek van het Grieks, maar om Grieks überhaupt. Daarom verving hij ook nooit zijn zelf gemaakte slot van Openbaring door tekst uit een Griekse tekstgetuige. Zolang het Grieks bewees, dat zijn vertaling, zijn Latijnse bewoordingen niet uit de lucht gegrepen waren, was het voldoende. Meer beoogde hij niet. De uitgave van het Grieks bleef slechts een *parergon*, een toevoeging waartoe op het laatst besloten werd, in dienst van de vertaling.

Men moet aan Erasmus' Griekse tekst geen pretenties toeschrijven die hij niet heeft, noch hem beoordelen naar wat hij niet bedoelde te zijn en intussen verzwijgen wat hij beoogt. De gebruikelijke kritiek verzuimt ten onrechte er rekening mee te houden, dat deze tekst niet als op zichzelf staande editie bedoeld was. Het is veelzeggend, dat Erasmus nooit de Griekse kolom in aparte edities heeft uitgebracht, maar wel de Latijnse vertaling talrijke keren onafhankelijk heeft laten verschijnen. Hij deed dit misschien eerst met tegenzin, maar al gauw met groeiende instemming, blijkens de vier verschillende voorwoorden die hij voor deze separate Latijnse edities geschreven heeft⁵⁷.

Het is duidelijk, hoe het tot het onbegrip van Erasmus' opzet en de nu gangbare, onjuiste benadering van zijn Griekse tekst is gekomen (we moeten immers niet alleen de tekortkomingen van Erasmus, maar ook die van zijn critici proberen te verstaan). Toen in de late zeventiende en de achttiende eeuw de geschiedschrijving begon waarin Erasmus' *Novum Instrumentum* object van onderzoek werd, waren zijn uitgaven van het Nieuwe Testament al lang geen gangbaar gebruikboek meer. Zijn vertaling behoorde tot het verleden. Er waren nu vertalingen in de landstalen: die van Luther, King James en de Staten-Generaal; daarnaast ook nieuwere Latijnse vertalingen. Erasmus' vertaling interesseerde hen die de tekstgeschiedenis van het Nieuwe Testament beschreven (J. Mills, 1645-1707, en J.J. Wettstein, 1693-1754) weinig meer. Hun aandacht ging uit naar zijn Griekse tekst. De Griekse tekst van het Nieuwe Testament had immers in de niet-katholieke landen van Europa steeds meer burgerrecht in wetenschap en onderwijs verworven. Voor hen die zich in de nieuwtestamentische tekstgeschiedenis verdiepten was daardoor ook Erasmus' Griekse tekst, de eerste in druk verspreide, interessanter dan zijn vertaling. Voor hen

werd wat bijzaak was hoofdzaak en wat hoofdzaak was bijzaak. En van deze teksthistorici hebben anderen, die zich tot een eigen oordeel niet competent achtten, zich afhankelijk gemaakt. Het gangbare oordeel over Erasmus' Nieuwe Testament is in wezen nog dat van Wettstein⁵⁸.

Het is voor twintigste-eeuwse filologen, die gewoon zijn teksten in hun oorspronkelijke taal te bestuderen, kennelijk onvoorstelbaar geworden, dat Erasmus het Nieuwe Testament nog altijd in de eerste plaats zag als een boek in het Latijn, niet in het Grieks. Toch is het waar, dat, hoewel Erasmus de Griekse tekst als norm voor de vertaling beschouwde, hij aan het Nieuwe Testament principieel bleef denken als aan een Latijns boek. Beziat men Erasmus' opvattingen in de context van zijn eigen tijd, dan spreekt dit ook haast vanzelf. Erasmus dacht niet in nationale, maar in Europese verhoudingen. Vertalingen in de landstalen juichte hij van harte toe, maar ze konden voor Europa als geheel niets betekenen. Kennis van het Grieks was weinig verbreid. Latijn was bij gevolg de enige taal waarin de bijbel in de cultuur van Europa een rol kon spelen. Zo'n Latijnse bijbel was er in de Vulgata, maar Erasmus wilde er een in beter Latijn: daarin was hij humanist. Hoewel hij voor deze betere Latijnse vertaling de Griekse tekst als filologische norm aanvaardde, toch meende hij dat voor zijn tijd de bijbel een Latijns boek moest zijn. Hij kon zich een beschaafd Europa nu eenmaal niet anders denken dan Latijnstalig. De Griekse tekst van het Nieuwe Testament had in deze visie een beperkt, uitsluitend grammaticaal gezag, uit te oefenen via de werktafel van een beperkt aantal geleerden. Maar overigens dacht Erasmus de functies die het Nieuwe Testament in de samenleving had te vervullen uitsluitend toe aan de Latijnse tekstvorm, niet aan het Grieks. Werkelijke invloed kon alleen uitgaan van een Latijnse tekst. De Latijnse gestalte van de bijbel bleef daarom ook voor Erasmus de voor naamste. In dit laatste verschilde hij niet van tijdgenoten als bij voorbeeld de uitgevers van de Complutensische Polyglot. Deze plaatsten Hieronymus' Latijnse vertaling van het Oude Testament tussen het Hebreeuws ter ene, en het Grieks ter andere zijde. De centrale positie van het Latijn verantwoordden zij met een merkwaardig aandoende verwijzing naar de unieke relatie tussen de Latijnse traditie en de waarheid: 'Mediam autem inter has Latinam beati Hieronymi translationem, velut inter synagogam et Orientalem Ecclesiam posuimus; tanquam duos hinc et inde latrones, medium autem Iesum, hoc est Romanam sive Latinam ecclesiam collocantes. Haec enim sola supra firmam petram aedificata (reliquis a recta Scripturae intelligentia quandoquidem deviantibus) immobilis semper in veritate permansit.'⁵⁹ Deze adstructie klinkt wat traditioneel. Maar ook buiten rooms-katholieke kring bleven humanisten een Latijnse vorm van de bijbel beschouwen als bijbeltekst bij uitstek. Als voorbeeld diene Calvijs adept Theodorus Beza, die van 1565 tot 1598 vier keer een monumentale editie van het Nieuwe Testament in folio deed verschijnen. Hierin stonden net als bij Erasmus de Griekse tekst en een nieuwe Latijnse vertaling, van Beza zelf, naast elkaar, bovendien de Vulgata, en er onder uitgebreide *Annotationes*. Van zijn eerste uitgave (1565) spreekt Beza in 1598 metonymisch als 'de moeiten die ik

heb besteed aan het belichten van mijn Latijnse vertaling': 'meos istos illustrandae N. Testamenti Latinae translationi impensos labores'⁶⁰. Beza heeft het hier over het gehele boek, niet over een onderdeel eruit! Kennelijk was nog voor hem het Nieuwe Testament in beginsel een Latijnse tekst. De Griekse zag hij hooguit als toelichting bij het Latijn, en misschien zelfs dat niet, want het is niet eens zeker of de geciteerde woorden behalve op de annotaties op de Griekse tekst slaan. Beza's benadering is, althans in deze passage, nog die van Erasmus.

Mijn betoog laat zich in één zin samenvatten. Bij de beoordeling van de Griekse tekst in Erasmus' uitgaven van het Nieuwe Testament dient men van meet aan in het oog te houden, dat hij niet bedoeld was als op zichzelf staande teksteditie, maar om de lezer van de Latijnse vertaling, die de hoofdzaak was, de gelegenheid te geven na te gaan, of de vertaling steun vond in het Grieks. In één van zijn voorwoorden in het *Novum Instrumentum* waarschuwde Erasmus al⁶¹: 'Laat niemand als een onredelijke gast in plaats van een avondboterham een diner eisen. Wij zeggen duidelijk wat wij hebben ondernomen. Laat niemand iets van ons verlangen dat daaraan vreemd is.'

Zeemanlaan 47
2313 SW Leiden.

Noten

1. Rudolf Pfeiffer, *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*, Oxford, 1976, hoofdstuk VII, 'Erasmus of Rotterdam', pp. 71-81. Ik citeer van 76 en 77.
2. Pfeiffer, *History*, p. 76.
3. L.D. Reynolds and N.G. Wilson, *Scribes and Scholars*, Oxford 1974², p. 143.
4. Pfeiffer, *History*, p. 78.
5. Het woord *Instrumentum* in de titel koos Erasmus omdat het beter dan *Testamentum* een schriftelijk vastgelegde wilsbeschikking aanduidde; *testamentum* kan desnoods ook een overeenkomst zonder schriftelijke acte zijn. Hij kende de woordkeus uit Hieronymus en Augustinus, zie zijn verantwoording van de term in Ep. 1858, rr. 519-536, in P.S. Allen en H.M. Allen, edd., *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, VII, Oxford, 1928. (De brieven van Erasmus citeer ik hierna slechts met Ep. en hun nummer bij Allen en evt. de regels). Geheel ten onrechte verklaart H. Holeczek, *Humanistische Bibelphilologie als Reformproblem bei Erasmus von Rotterdam, Thomas More und William Tyndale*, Leiden, 1975, p. 114, het woord *Instrumentum* in de titel van Erasmus' eerste uitgave van het N.T. als 'Hilfsmittel zum Bibelstudium'. Evenmin juist is m.i. de verklaring van T.H.L. Parker, *Calvin's New Testament Commentaries*, Londen 1971, p. 93, die schrijft: '*Instrumentum* means here 'covenant' '.
6. Vreemd hoe Erasmus hier onderscheidt tussen enerzijds de Griekse tekst en anderzijds Griekse en Latijnse handschriften, alsof de tekst een zelfstandige, van de handschriften onafhankelijke grootheid zou zijn.
7. Zie b.v. zijn *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, *LB* (hiermee wordt gewoonlijk de door J. Clericus bezorgde uitgave van Erasmus' *Opera Omnia*, Leiden, 1703-1706, aangeduid), IX,324A: 'Belum erit vero, si praepostere Graecam lectionem e Latina castigabimus, hoc est, si iuxta Graecorum proverbium, *currus bovem ager*'. Cf. IX,331D-E. Dat Erasmus zelf gedwongen of misleid door de ongelukkige staat waarin zijn Griekse handschriften verkeerden, wel eens zijn

Griekse tekst aan de Vulgata heeft aangepast, is een ander verhaal

- 8 Ed H Holborn, *Desiderius Erasmus Roterodamus Ausgewahlte Werke*, Munchen 1933, p 167
- 9 Holborn, p 152
- 10 Holborn, p 166 Met zulke collaties probeerde Erasmus zoveel mogelijk varianten in de Vulgata-overlevering te verzamelen, ten einde daaruit in zijn eigen bewerking, die lezingen te kunnen kiezen, die de Griekse tekst het dichtst benaderden Deze methode, ook toegepast bij de tekstconstitutie van de Vulgata in de Complutensische Polyglot, is achteraf gezien uiterst aanvechtbaar De voor Erasmus bereikbare Griekse handschriften representeren nl een geheel andere tak en ander stadium van de tekstoverlevering dan de Latijnse hij vergeleek dus incompatibele getuigen
- 11 Vergelijk hoe Daniel Heinsius in het voorwoord tot de tweede Leidse Elzeviers uitgave van het Griekse Nieuwe Testament (1633) de Griekse tekst aanpreekt 'Textum ergo habes, nunc ab omnibus receptum in quo nihil immutatum aut corruptum damus'
- 12 Ep 384, rr 49-53 en 59-62 'cum viderem salutarem illam doctrinam longe purius ac vividius ex ipsis peti venis, ex ipsis hauriri fontibus, quam ex lacunis aut rivulis, Novum (ut vocant) Testamentum universum ad Graecae originis fidem recognovimus' 'Adiecimus Annotationes nostras, quae primum lectorem doceant quid qua ratione fuerit immutatum, deinde, si quid alioqui perplexum, ambiguum aut obscurum, id explicant atque enodent'
- 13 Holborn, p 164, rr 18-23
- 14 Holborn, p 165 'Deinde nostra si volent conferant et expendant atque ita probent, si quid recte monuimus, emendent amice si quid ut homines aberravimus a vero et minus assecuti sumus'
- 15 Holborn, p 165
- 16 Holborn, p 167
- 17 Holborn, p 168
- 18 Ep 373
- 19 Ep 373, rr 12-14
- 20 Ep 373, r 36
- 21 Ep 373, rr 167-174
- 22 In Ep 373, rr 61-63, geeft Erasmus als doel van zijn vertaling aan *soloecismos* te verwijderen en de *sermonis elegantia* op zo'n wijze na te streven, dat de *simplicitas* er niet voor zou onderdoen 'Verum non hoc egimus ut sermo politior esset, sed ut emendatior ac dilucidior', rr 186-188, alles in vergelijking met de Vulgata Bij deze uitlatingen van Erasmus, gekozen uit vele beschikbare, laat ik het nu Hij wenste, dat de taal van het Nieuwe Testament zou beantwoorden aan de *consuetudo* van de *probatu auctores* In de praktijk betekende dit, dat hij de woordkeus en syntaxis meer op Cicero wilde afstemmen, en minder geneigd was laten christelijk-latijnse verschijnselen te accepteren Hierachter school een weloverwogen cultuurbeschuwing de wereld was de barbarij ontgroeid, een zekere *splendor* was over de kerk gekomen, de tijd was gekomen dat ook de bijbel niet meer in gestamel, maar in een *casto puroque sermone* moest spreken
- 23 Ik ga er aan voorbij, dat Erasmus in de vierde editie (Bazel, 1527) naast zijn eigen vertaling en het Grieks ook de Vulgata heeft opgenomen, ten einde zijn critici wat wind uit de zeilen te nemen
- 24 Holborn, p 170
- 25 Ep 305, rr 222-224
- 26 Ep 352, rr 40-41 'Possem multa obicere, unum tantum dispicio quod tu possis obtrudere, scilicet ut facilius Latina Graecis conferantur'
- 26^a Ep 337, rr 862-864
- 27 Ep 860, rr 32-33 De eerlijkheid gebiedt te zeggen, dat Erasmus in het directe vervolg zegt, dat hij zijn Latijnse vertaling heeft toegevoegd aan de Griekse tekst Maar deze voorstelling van zaken is een uitzondering gewoonlijk zegt hij, omgekeerd, dat het Grieks is toegevoegd aan het Latijn En overigens speelt in Ep 860 het Grieks weer geen enkele rol meer, alle

aandacht gaat naar Latijnse vertaling en *Annotationes*.

28. Ep. 181, rr. 34-36. Al eerder was hij, in Parijs, met het leren van Grieks begonnen.
29. De mss. worden correct vermeld door P.S. Allen, *Opus Epistolarum*, II, p. 182; ook in *Erasmus en zijn tijd*, tentoonstellingscatalogus, Rotterdam, 1969, I, nos. 104 en 106. Henri Gibaud (Angers) heeft juist een editie van deze vertaling voltooid (1982).
30. P.S. Allen, *Opus Epistolarum*, II, p. 182; *Erasmus en zijn tijd*, I, no. 105, en II, afbeeldingen 124-125.
31. Ep. 296, van 8 juli 1514, aan Servatius Rogerus, rr. 155-157.
32. Het vroegste blijk van dit voornemen is Ep. 300, van augustus 1514, aan Reuchlin, rr. 31-36. Dan Ep. 305, rr. 222-224 (21.9.1514) en Ep. 307, rr. 32-33 (23.9.1514). Vervolgens vernemen we niets meer totdat Froben om de editie vraagt in april 1515 (Epp. 328 en 330).
33. *Opus Epistolarum*, II, p. 182.
34. *Opus Epistolarum*, II, p. 164. H. Holeczek, *Humanistische Bibelpfilogologie als Reformproblem bei Erasmus . . .*, Leiden, 1975, pp. 99 en 101, meent, dat Erasmus reeds in 1505 onder invloed van Valla's *Annotationes* het idee zou hebben opgevat een Griekse editie van het N.T. te maken. Deze opvatting mist elke grond.
35. Ep. 264, rr. 13-14 'Absolvam castigationem Novi Testamenti'; Ep. 270, r. 58: 'Absolvi collationem Novi Testamenti'; *Resp. ad iuv. gerontodid.*, LB IX, 986 EF: 'in codice, unde contuli in Anglia . . .' en 'collationis negotium peregeram in Anglia'.
36. Ep. 300, rr. 33-36, met Allen's noot.
37. Over min. 2^e, zie K.W. Clark, 'Observations on the Erasmusian notes in Codex 2', in K.W. Clark, *The Gentle Bias and Other Essays* (Suppl. to *Novum Testamentum* 54), Leiden, 1980, pp. 165-172.
38. Holborn, p. 166. Allen, *Opus Epistolarum*, II, p. 164 laat deze zin slaan op een in Engeland tot stand gekomen Griekse recensie. Maar *prima* moet op de eerste editie van het *Novum Instrumentum* slaan, zoals uit de opsomming van de volgende edities die direct volgt (zie Holborn, p. 166) blijkt.
39. Deze zeven mss. zijn, volgens de voor nieuwtestamentische mss. gebruikelijke Gregory-nummering: 1^{sup}, 2^e, 817 voor de evangeliën; 2^{ap}, 4^{ap} en 7^p voor Handelingen en brieven; en 1^r voor Openbaring. Ter perse gegeven werden 2^e, 2^{ap} en een nieuw afschrift van 1^r, tesamen alle boeken van het N.T. biedend. Welke vier Erasmus hiervan voor de Latijnse *recognitio* bezigde, valt niet te zeggen.
40. B.v. W. Schwarz, *Principles and Problems of Biblical Translation*, Cambridge, 1955, p. 163; B. Hall, 'Erasmus: Biblical Scholar and Reformer', in: T.A. Dorey, ed., *Erasmus*, London, 1970, pp. 81-113, zie p. 98; G.B. Winkler, in zijn inleiding tot Erasmus von Rotterdam, *In Novum Testamentum Praefationes*. Uebersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von G.B. Winkler, Darmstadt, 1967, p. XVII. De enige mij bekende auteurs die enigermate bevroed hebben, dat het in het *Novum Instrumentum* allereerst gaat om de nieuwe Latijnse versie, zijn Hall, in zijn juist genoemde studie, en H.J. Genthe, *Kleine Geschichte der neutestamentlichen Wissenschaft*, Göttingen, 1977, pp. 13 en 16.
41. Th. More aan Erasmus, 15 december 1516, Ep. 502, rr. 19-23.
42. O.a. door Ed. Lee (zie LB IX, 225-228), Jac. Lopis Stunica (zie LB IX, 338) en S. Caranza (zie LB IX, 429-432).
43. R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*, Oxford, 1976, p. 94.
44. In de opdracht van het *Novum Instrumentum* aan Leo: Ep. 384, rr. 49-53.
45. Ep. I, in Allen, *Opus Epistolarum*, I, p. 41, rr. 4-7.
46. Ep. I, *loc. cit.*, rr. 4-5. Aan deze passage is de titel van dit artikel ontleend.
47. E.J. Kenney, *The Classical Text, Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, Berkeley-Los Angeles-London, 1974, pp. 50-51 en 76-77.
48. B. v. S. Berger, *La Bible au XVIe siècle*, Paris, 1879, reprint Genève, 1969, pp. 54-69.
49. Eb. Nestle, *Einführung in das Griechische N.T.*, Göttingen, 1909³, pp. 3-6.
50. B.M. Metzger, *The Text of the New Testament*, Oxford, 1968², pp. 98-101.
51. Preserved Smith, *Erasmus. A Study of his Life, Ideals and Place in History*, New York, 1923,

reprint 1962, p. 174.

52. *Ibid.*, p. 163.
53. J. Hadot, 'La critique textuelle dans l'édition du Nouveau Testament d'Erasmus', in *Colloquia Erasmiana Turoniensia*, II, Paris, 1972 (De Pétrarque à Descartes 24), pp. 749-760, zie p. 757.
54. Voor een klacht uit 1517 over de schaarsheid van speciaal Griekse handschriften, zie Ep. 520, rr. 75-76. Het is overigens opvallend, dat Erasmus van de zeven hem ter beschikking staande handschriften drie van de oudste voor de pers gereed maakte, maar de jongste (de 15de-eeuwse minuskels 4^{ap} en 817) alleen vergeleek. Hij zag natuurlijk het verschil. Dat hij het 12de-eeuwse manuscript waarvan hij voor de editie van Openbaring een kopie maakte tot 'mogelijk in de tijd der apostelen' terugdateerde (*Annot. in N.T., ad Openb. 3:7; LB VI, 1098F*) komt wellicht doordat het commentaar van Andreas van Caesarea, waardoor de bijbeltekst in dit handschrift omgeven wordt, de naam draagt van Hippolytus van Rome (c. 200-250 n.C.).
55. R.W. Hunt, 'Greek MSS. in the Bodleian Library from the Collection of John Stojković of Ragusa', in *Studia Patristica*, vol. VII, i, ed. F.L. Cross (= *Texte und Untersuchungen*, 92) Berlin, 1966, pp. 75-82; E.J. Kenney, *The Classical Text*, p. 76.
56. Voor deze theorie van Erasmus, zie H.J. de Jonge, 'Erasmus and the *Comma Johanneum*', *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 56, 1980, pp. 381-389, speciaal 387-389.
57. Zie Allen's introductie tot Ep. 1010.
58. J.J. Wetstenius, *Novum Testamentum Graecum*, Amstelaedami, I-II, 1751-1752, zie I, Prolegomena, pp. 120-127. Wetstein concentreert zich reeds geheel op de Griekse tekst, en ziet de ondersteunende functie ervan ten opzichte van het Latijn over het hoofd.
59. Voorrede tot de Complutensische Polyglot.
60. Tweede opdracht aan Elisabeth I van Engeland, voorin Beza's vierde uitgave in folio van het N.T. van 1598, geciteerd naar de herdruk Cambridge 1642, voorwerk fol. 3ro. De heer T. van Lopik, Leiden, bracht deze passage onder mijn aandacht.
61. Voorwoord tot de *Annotationes*, = Ep. 373, rr. 6-8: 'ne quis ut improbus conviva pro merenda coenam efflagitet, et requirat a nobis quod ab argumenti suscepti professione sit alienum.' – Ter voorkoming van nieuwe misverstanden wijs ik erop, dat Erasmus in zijn laatste jaren zal gaan ontkennen, vóór 1514 ooit aan het maken van een eigen Latijnse vertaling van het N.T. te hebben gedacht (zie b.v. Ep. 2758, rr. 12-14 en Ep. 2807, rr. 24-42, beide van 1533, met de noten). Reeds P.S. Allen heeft, in de inleiding op Ep. 384, opgemerkt, dat dit een verdraaiing van de feiten is. Diep teleurgesteld en verontrust door de ontwikkeling van de hervorming, trachtte Erasmus de indruk te vermijden dat hij met zijn vertaling ooit de Vulgata zou hebben willen verdringen.